

שיעור חיוב בשתיית איסור – כרביעית או כזית

הרב צבי הבר

- א. רשימת האיסורים ששיעורם בכזית
- ב. הסברים לשיטת הרמב"ם והקשיים שבהם
- ג. הסבר נוסף לשיטת הרמב"ם

אחד מהנושאים שעוררו מבוכה בקרב הראשונים והאחרונים הוא שיעור שתיית איסור. ננסה לעמוד על שיטת הרמב"ם בשאלה זו.

החיוב על אכילת איסור הוא על אכילת כזית מן האיסור. ביחס לשתייה, במקורות שונים ניתנו שיעורים שונים לשתיית איסור. צריך להבין מהו העיקרון בקביעת שיעור האיסורים. בתוספתא (תרומות ז, ג) נאמר ביחס לאכילת תרומה: "כשם שאכילה בכזית אף שתייה בכזית", וכן פסק הרמב"ם:

אינו חייב בחומש עד שיאכל כזית שנאמר כי יאכל קדש בשגגה ואין אכילה פחותה מכזית, וכשם שאכילת תרומה בכזית כך שתייתה בכזית.

(רמב"ם תרומות י, ב)

לעומת זאת, ביחס לאכילת מעשר שני מחוץ לחומה כותב הרמב"ם:

כל האוכל כזית מעשר שני או ששתה ממנו רביעית יין חוץ לחומת ירושלים לוקה שנאמר לא תוכל לאכול בשעריך מעשר דגן תירושך ויצהרך.

(רמב"ם מעשר שני ונטע רבעי ב, ה)

צריך להבין מדוע במקומות מסוימים השיעור הוא רביעית, ואילו במקומות אחרים השיעור הוא כזית. על מדוכה זו דנו כמה אחרונים, זה אומר בכה וזה אומר בכה, וראוי לעיין ולבחון את דבריהם.

ראשית נערוך את רשימת המקומות בהם ידוע לנו שיעור האיסור¹.

1. רשימה מעין זו ערכו מספר אחרונים: מנחת חינוך מצוה קמח; דרך אמונה תרומות י, ב בביאור ההלכה ד"ה שתייה בכזית.

א. רשימת האיסורים ששיעורם כזית

את רשימת האיסורים צריך לחלק למספר קבוצות. הקבוצה הפשוטה היא הקבוצה בה מפורש השיעור. ישנם דברים שניתן להסיק את השיעור באופן מוכרח, וישנם מקומות בהם הדבר מוסק על פי הנחות יסוד מסוימות.

מקומות שבהם מפורש ששיעור האיסור הוא כזית:

- תרומה – ראינו לעיל (רמב"ם תרומות י, ב): "וכשם שאכילת תרומה בכזית כך שתיית בכזית".

- חמץ –

כל האוכל כזית חמץ בפסח מתחלת ליל חמשה עשר עד סוף יום אחד ועשרים בניסן במזיד חייב כרת שנאמר כי כל אוכל חמץ ונכרתה (שמות יב), בשוגג חייב קרבן חטאת קבועה, אחד האוכל ואחד הממחה ושותה².

(רמב"ם חמץ ומצה א, א)

מקומות שבהם לא מפורש השיעור ברמב"ם, אך ניכר שהוא כזית:

- אכילת דם –

האוכל כזית מן הדם במזיד חייב כרת בשוגג מביא חטאת קבועה, ודבר מפורש בתורה שאינו חייב אלא על דם בהמה חיה ועוף בלבד בין טמאין בין טהורים שנאמר וכל דם לא תאכלו בכל מושבותיכם לעוף ולבהמה, וחיה בכלל בהמה שנאמר זאת הבהמה אשר תאכלו שור וכו' איל וצבי ויחמור.

(רמב"ם מאכלות אסורות ו, א)

בשום מקום לא חילק הרמב"ם בין אכילה ובין שתייה, וברור שאם השיעור היה צריך להיות שונה, היה על הרמב"ם להזכירו. ישנם מקורות רבים מהם עולה ששיעור החיוב בדם הוא כזית³. כמו כן, בהמשך הלכה זו כותב הרמב"ם ביחס לדם דגים וחגבים טהורים: "מותר לאכלו ואפילו כנסו בכלי ושתהו מותר" – ומכאן שהרמב"ם רואה מקום לחלק בין אכילה ושתייה, ולמרות זאת לא הזכיר שיעור שונה.

2. בתוספתא (כריתות ב, ג) מובא ביחס, לכאורה, לכלל האיסורים: "כשם שאכילה בכזית כך שתייה בכזית ואכילה ושתייה אין מצטרפין", ומכאן שהשיעור לעניין האיסורים הוא כזית.

3. לדוגמה: כריתות יד, א; שם כא, ב; חולין פז, ב; תוספתא כריתות ב, יב. אומנם, ביבמות קיד, ב משמע שהחיוב הוא ברביעית, אך ראה בערוך לנר שם שפרך את הדבר, וראה מה שכתב שם.

• דם שרצים –

דם שרצים שפרש וכינסו ואכלו לוקה עליו בכזית, והוא שיתרו בו משום אוכל שרץ.

(רמב"ם מאכלות אסורות ב, י')

הרי שהאדם כונס אותו, באופן שהוא עומד בפני עצמו, והשיעור לחיוב מלקות הוא כזית. למקורות אלו יש שצירפו גם את הסך משמן המשחה, משום שסיכה נחשבת כאכילה, וכותב רבנו:

וכהן גדול שנטל שמן המשחה מראשו וסך במעיו חייב כרת והוא שיסוך ממנו בכזית.

(רמב"ם כלי המקדש והעובדים בו א, י')

מקומות שהשיעור מוסק עקב עיקרון צירוף השיעורים:

ישנם מקרים נוספים שקישרו אותם ליסוד זה, אם כי יש לערער בקביעה זו. דרך אמונה ציין דינים נוספים:

וכן גבי אוכל מנסכים של עולה שכ' רבנו בריש פרק יא ממעשה הקרבנות ה"ב דחלבה ובשרה וסלתה ושמנה ויין של נסכים חמשתן מצטרפין לכזית [...] ואם כן מוכח דגם השותה יין נסכיה לבד לוקה בכזית דאם לא הכי כל שאין שיעורן שוה אין מצטרפין וכן גבי אוכל מתודה לפני זריקה כתב רבנו שם ה"ד דהחלב והבשר והסלת והשמן והיין והלחם כולן מצטרפין בכזית [...] ומוכח גם כן דשיעור השותה לבד גם כן בכזית כנ"ל [...]

וכן בבשר בחלב כ' רבנו בפ"ט ממאכלות אסורות ה"א האוכל כזית מהחלב והבשר שנתבשלו כאחד לוקה [...] ואם כן הוא הדין השותה מהחלב לבד שנתבשל עם הבשר שיעורו בכזית, דאם לא הכי אין שיעורו שוה ואין מצטרפין כנ"ל.

(דרך אמונה, ביאור ההלכה, תרומות י, ב)

כל המקורות הללו מתבססים על העיקרון הקובע שכל שאין שיעורם שווה אינם מצטרפים לאיסור. יסוד הדברים מופיע במספר מקורות וביחס למספר דינים, ובראשם האמור במשנה:

חמשה דברים בעולה מצטרפין זה עם זה הבשר והחלב והסלת והיין והשמן וששה בתודה הבשר והחלב והסלת והיין והשמן והלחם התרומה ותרומת מעשר ותרומת מעשר של דמאי החלה והבכורים מצטרפין זה עם זה לאסור ולחייב עליהם את החומש.

כל הפיגולין מצטרפין זה עם זה כל הנותרין מצטרפין זה עם זה כל הנבלות מצטרפות זו עם זו כל השרצים מצטרפין זה עם זה דם השרץ ובשרו מצטרפין כלל

אמר רבי יהושע כל שטומאתו ושיעורו שוין מצטרפין זה עם זה טומאתו ולא שיעורו שיעורו ולא טומאתו לא טומאתו ולא שיעורו אין מצטרפין זה עם זה.

(משנה מעילה ד, ב-ג)

לפי עיקרון זה, כיון שבהלכה זו ישנם שני דברים המצטרפים לחיוב, מסיק הדרך אמונה ששיעור החיוב חייב להיות זהה, ולכן הוא כזית.

מקומות שבהם מפורש שהשיעור לחיוב הוא ברביעית:

- נזיר ששתה יין – היוצא מן הגפן כיצד, נזיר שאכל כזית מן הפרי [...] וכן אם שתה רביעית יין או אכל כזית מיין קרוש שהוא הפרי או שתה רביעית חומץ שהוא פסולת הפרי הרי זה לוקה.
(רמב"ם נזירות ה, ב)
 - השותה סתם יינם – וכן השותה רביעית של סתם יינם מעט מעט [...] אם שהה מתחלה ועד סוף כדי שתיית רביעית מצטרפין ואם לאו אין מצטרפין.
(רמב"ם מאכלות אסורות יד, ט)
 - מעשר שני מחוץ לחומה – כל האוכל כזית מעשר שני או ששתה ממנו רביעית יין חוץ לחומת ירושלים.
(רמב"ם מעשר שני ונטע רבעי ב, ה)
 - ביאת מקדש – כל כהן הכשר לעבודה אם שתה יין אסור לו להכנס מן המזבח ולפנים, ואם נכנס ועבד עבודתו פסולה וחייב מיתה בידי שמים שנאמר ולא תמותו, והוא שישתה רביעית יין חי בבת אחת מיין שעברו עליו ארבעים יום.
(רמב"ם ביאת המקדש א, א)
 - שבועה – אחד המקורות החשובים ביותר בסוגייתנו מופיע בהלכות שבועות: נשבע שלא ישתה היום הרי זה מותר לאכול, שאין אכילה בכלל שתיה, וכמה ישתה ויהיה חייב ייראה לי שאינו חייב עד שישתה רביעית כשאר האיסורין.
(רמב"ם שבועות ד, ד)
- מכאן אנחנו רואים, לכאורה, ששיעור החיוב על שתייה בכל האיסורים הוא רביעית, ולא כזית. מקור זה, לכאורה, הוא אחד ממקורות היסוד של דין רביעית בשתיית איסור.

מקומות בהם ניתן להסיק שהאיסור הוא רביעית:

• יין ערלה וכלאיים –

הערלה וכלאי הכרם עולין באחד ומאתים ומצטרפין זה עם זה ואינו צריך להרים, כיצד רביעית של יין ערלה או כלאי הכרם או שהיתה הרביעית מצטרפת משניהן שנפלה לתוך מאתים רביעיות של יין הכל מותר ואינו צריך להרים כלום, נפלה לפחות ממאתים הכל אסור בהנייה.

(רמב"ם מאכלות אסורות טו, יד)

אומנם, בהלכה זו מדובר על שאלת ביטול הפסול ברוב הכשר, אבל נראה שהביטול תלוי בשיעור האיסור, ומכאן ששיעור האיסור בהם הוא רביעית.

ניתן לראות שישנם דברים רבים שבהם מפורש שהשיעור הוא רביעית וישנם דברים שהשיעור בהם הוא כזית, ויש להבחין מתי השיעור הוא כזית ומתי הוא כרביעית.

ב. הסברים לשיטת הרמב"ם והקשיים בהם

באחרונים מצאנו מספר הסברים לשיטת הרמב"ם. נביא את העיקריים שבהם ואת הקשיים העולים מהם:

הסבר א – חילוק על פי לשון הכתוב

המקובל מבין התירוצים בדברי האחרונים⁴ הוא לחלק בין מקומות בהם אסרה התורה את הדברים בלשון אכילה ובין מקומות שבהם אסרה התורה את הדברים בלשון שתייה. לדוגמה, ביחס לנזיר לשון התורה היא "לא ישתה", ולכן שיעור האיסור כשיעור שתייה – והוא רביעית. לעומת זאת, ביחס לעורלה האיסור בתורה מופיע בלשון 'אכילה', ולכן שיעור האיסור, גם בשותה יין עורלה, הוא כשיעור אכילה – דהיינו כזית.

אלא שהדברים אינם פשוטים מכול וכול. ביחס למעשר לשון התורה היא: "לא תוכל לאכל בשעריך מעשר דגנך תירשך ויצהרך" – האיסור מופיע בלשון אכילה, ולפי כלל זה השיעור היה צריך להיות כזית, ואילו הרמב"ם כתב ששיעור האיסור הוא בשיעור רביעית. כן הוא בעורלה, שכתוב לשון אכילה, ולמרות זאת השיעור הוא רביעית.

4. כן הוא, לדוגמה, במעשה רוקח, הלכות תרומות י, ב: "ומ"ש שגם השתיה בכזית הטעם הוא מפני שלא מצינו בה אלא לשון אכילה לכך שיערו שגם השתיה בכזית משא"כ בשאר איסורין דכתיב בהו שתיה דשיעורה רביעית"; שפת אמת פסחים לא, ב ד"ה אחד האוכל; וכן באחרונים נוספים.

ונסכם בדברי המנחת חינוך שרצה להסביר בדרך זו:

לפי מה שהבאתי אני נבוך בשיעור משקין איזה ברביעית ואיזה בכזית. והנה היכי דמבואר בתור' בלשון שתי' נראה ודאי דהוי ברביעית כמו בנזיר אך גבי מעשר כתי' אכיל' ומ"מ פוסק הר"מ דהוא ברביעית וכן בשבועה וכ"פ פוסק בכזית כמו שהבאתי.

(מנחת חינוך קמח)

הסבר ב – חילוק בין מאכל ובין משקה

בדרך אמונה רצה לייסד את הדברים בתחילה על החילוק בין דבר מאכל ובין משקה. במאכל השיעור הוא כזית, ואילו במשקה השיעור הוא רביעית. דברים אלו מבוססים בעיקר על האמור בהלכות שבועות, שהשיעור בנשבע שלא ישתה הוא רביעית, כמו בשאר האיסורים.

לפי תירוץ זה, צריך להבין את כל המקומות בהם השיעור הוא כזית. ביחס לדם אומר דרך אמונה שדם 'סעיד את הלב', ולכן הוא נחשב כאוכל ושיעורו כזית⁵. ביחס לבשר וחלב, האיסור הוא רק אם החלב התבשל עם הבשר, מה שנותן לחלב את תכונות הבשר.

אומנם, מיינ נסכים של עולה וכן מדין סך בשמן המשחה הדרך אמונה נשאר בתמה⁶.

הסבר ג – חילוק בין מאכל ומשקה כתלות במהות האיסור

למסקנה, הדרך אמונה מציע שיש להבחין בין שאלת האיסור. זו לשונו:

ונלענ"ד דודאי כזית הוא דבר חשוב בכל דבר בין באוכל בין במשקה [...] אמנם לענין הנאה אין החיך נהנה וסעיד במשקה אלא ברביעית מתוך שהוא דבר נוזל ומתפשט בכל הגוף [...] ולכן בכל האיסורין שהתורה לא רוצה שיהנו מאיסור זה משום שהוא מאוס לתורה כגון יין נסך וערלה וכה"כ וכן נזיר לגבי יין או שנשבע שלא ישתה בכל אלו אין לחייבו עד שישתה שיעור רביעית שאז נהנה מהאיסור וכן לענין ברכה אחרונה או ד' כוסות שרצון התורה שיהנו מד' כוסות וכן אין לברך ברכה אחרונה עד שנהנה שיעור הנאה אבל בתרומה שאין האיסור משום שהוא דבר מאוס ואין התורה רוצה שיהנו מזה אלא משום שהוא שייך להכהן ואין להפסיד להכהן בזה חייב על כזית שהוא דבר חשוב דנהי שהתורה לא חייבה אלא דרך אכילה אבל יסוד החיוב הוא משום שמפסיד להכהן [...]

5. לפי זה, הוא דן מדוע לענין טומאה שיעורו רביעית.

6. וכן הקשה ביחס לזה בהגהות רבי עקיבא איגר להלכות תרומות, מדוע השיעור באלה הוא כזית.

לפי דברים אלו, העיקרון המנחה הוא שבכל מקום אנחנו צריכים לבחון את הנושא הנידון. אם מדובר במאכלות אסורות, באלו הדבר הקובע הוא ההנאה, ואין הנאה בשתייה בשיעור פחות מרביעית. לעומת זאת, אם מדובר על תרומה, ששם הבעיה היא שגוזלים את הכוהן, ולכן השיעור הוא כשיעור דבר חשוב – כזית.

מובן שהדרך אמונה צריך להסתמך גם על הדברים שנאמרו בסעיף הקודם, שבכל מקרה חמץ ודם נחשבים כמאכל, בגלל שהם סועדים את הלב וההנאה שבהם היא כזית. מה שאומר שלא עצם השתייה הוא הקובע, אלא גם סוג המשקה קובע האם יש בדבר הנאה או לא.

אלא שעדיין, גם לאחר שילוב הרעיונות הללו, נשאר קושי מדין של מעשר שני מחוץ לחומה, ששם אין מדובר במאכלות אסורות והשיעור הוא רביעית. ממשך הדרך אמונה:

ולא נשאר אלא לתרץ מדין של מע"ש חוץ לחומה ונראה דשם אין האיסור משום שמפסידו מאכילה שהרי בירושלים מצוה לאוכלו אלא שהתורה רוצה שתאכלנו לפני ה' דהיינו בירושלים ולא מבחוץ והחיוב משום שאין אוכלו בפנים וכמו שמבפנים שיעור שתיה ברביעית שיהנה ממנו אין לחייבו בחוץ רק ג"כ בשיעור שנהנה בחוץ ולא בפנים ודו"ק [...]

נראה לאור דבריו שיש מספר סיבות לקביעת השיעור: אם מדובר במשקה שסועד את הלב – שיעורו כזית. אם מדובר במשקה שאינו סועד את הלב, ומדובר על דבר שהוא מאוס בפני ה' – שיעורו הוא רביעית, כי נקודת המבחן היא ההנאה, והנאת משקה בשיעור רביעית. אם מדובר על דבר שהוא פגיעה בממון כוהן וכדומה, שיעורו הוא בחשיבות, ושיעורו כזית. ביחס למעשר, צריך לומר שחיובו הוא בהנאה כי הוא מהופך למצוות האכילה.

דבריו אינם פשוטים מכל וכל. בסופו של דבר, יש יותר מדי מרכיבים לסיבות, דבר שמקשה על הגדרת שיטה ועיקרון מאחורי קביעות השיעורים.

ג. הסבר נוסף לשיטת הרמב"ם

נראה שצריך לחזור לדברי המעשה רוקח ולשכללם במעט. ראשית, יש לעמוד על נקודה אחת שקבעו האחרונים, שלעניות דעתי יש לעיין בה, משום שהיא עשויה להשפיע על הבנת המכלול. ביחס לשתיית יין עורלה וכלאיים, הדרך אמונה ואחרונים נוספים הסיקו ששיעורו הוא רביעית, וזאת לאור דברי הרמב"ם:

הערלה וכלאי הכרם עולין באחד ומאתים ומצטרפין זה עם זה ואינו צריך להרים, כיצד רביעית של יין ערלה או כלאי הכרם או שהיתה הרביעית מצטרפת משניהן

שנפלה לתוך מאתים רביעיות של יין הכל מותר ואינו צריך להרים כלום, נפלה לפחות ממאתים הכל אסור בהנייה.

(רמב"ם מאכלות אסורות טו, יד)

נראה שלעניין צירוף נקט הרמב"ם שיעור רביעית, ומכך יש להסיק שזהו גם השיעור לחיוב מלקות וכרת. אומנם, אין אני ראוי לחלוק על דבריהם, אך כמדומני שאין להביא ראייה מהלכה זו, ואף ניתן להוכיח אחרת. הדוגמות שניתנות ביחס לצירוף אינן דוגמות המציאות את השיעור המחייב, אלא את המציאות השכיחה. ראייה לדבר היא מההלכה שקודמת להלכה זו:

ואלו הן השיעורין שנתנו חכמים, התרומה ותרומת מעשר והחלה והבכורים עולין באחד ומאה וצריך להרים ומצטרפין זה עם זה, וכן פרוסה של לחם הפנים לתוך פרוסות של חולין עולין באחד ומאה, כיצד סאה קמח מאחד מאלו, או סאה מכולן שנפלה למאה סאה של חולין ונתערב הכל, מרים מן הכל סאה אחת כנגד סאה שנפלה והשאר מותר לכל אדם, נפלה לפחות ממאה נעשה הכל מדומע.

(רמב"ם מאכלות אסורות טו, יג)

נראה שהדגמת הרמב"ם היא בסאה קמח שנפלה למאה סאין – ונדאי שאין שיעור האיסור בקמח תרומה – סאה, שהרי הוא כזית. למרות זאת, הרמב"ם הדגים במקרה בו השיעור הוא סאה, מפני שבדרך כלל השיעור שמשמשים בו בקמח הוא סאה. כך כתב הרמב"ם בהלכות שלאחר מכן:

שאר איסורין שבתורה כולן כגון בשר שקצים ורמשים וחלב ודם וכיוצא בהן שיעורן בשישים, כיצד כזית חלב כליות שנפל לתוך שישים כזית מחלב האליה הכל מותר, נפל לפחות מששים הכל אסור, וכן אם נפל כשעורה חלב צריך שיהיה שם כמו שישים שעורה וכן בשאר איסורין.

(רמב"ם מאכלות אסורות טו, יז)

הרמב"ם מדגיש שגם אם נפל כשעורה חלב, צריך שישים שעורים כנגדו, אף על פי שברור שהאיסור בחלב הוא בשיעור כזית. כאשר אנחנו מדברים על עניין ביטול, משמעו שאנחנו רוצים להפוך את האיסור להיתר. בזה השיעור חסר משמעות, כי אם האיסור לא התבטל, עדיין יש איסור גם בפחות מכשיעור, ואם הוא התבטל ממילא אין איסור כלל. לכן, יש לומר שכאן הדיון הוא במידה המצויה לשימוש, ולא באיסור. לכן, ביין הרמב"ם נוקט רביעית, שהוא שיעור השימוש של יין, אף על פי שהאיסור לעניין חיוב יכול להיות בפחות משיעור זה.

ניתן להוכיח שגם ביין ערלה ובכלאיים, השיעור המחייב הוא כזית. הרמב"ם דן ביחס לאיסורים אלו, וביחס לכולם כותב הרמב"ם שיעור כזית לחיוב:

[ז] והאוכל כזית מכלאי הכרם בין מן הירק בין מן הענבים לוקה מן התורה ושניהם מצטרפין זה עם זה.

[ט] הערלה כיצד כל הנוטע אילן מאכל כל פירות שעושה אותו אילן שלש שנים משנטע הרי הן אסורין באכילה ובהנייה שנאמר שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל וכל האוכל מהם כזית לוקה מן התורה.

[כב] הטבל והחדש וההקדש וספיחי שביעית והכלאים והערלה משקין היוצאין מפירותיהן אסורין כמותן ואין לוקין עליהן, חוץ מיין ושמן של ערלה ויין של כלאי הכרם שלוקין עליהן כדרך שלוקין על הזיתים ועל הענבים שלהן.

[כג] ויש בקדשים אסורין אחרים במאכלות וכולן של תורה הן, כגון אסורין שיש באכילת תרומות ובכורים וחלה ומעשר שני, ואיסורין שיש בקדשי מזבח כגון פיגול ונותר וטמא וכל אחד מהן יתבאר במקומו.

[כד] ושיעור כל אכילה מהן כזית בין למלקות בין לכרת וכבר ביארנו איסור חמץ בפסח ודיניו בהלכות חמץ ומצה, אבל איסור אכילה ביום הכפורים אינו איסור מין בפני עצמו, וכן איסור יוצא מגופן על הנזיר אינו שוה בכל, ולפיכך יתבאר איסור כל אחד מהן ושיעורו ודיניו במקומו הראוי לו.

(רמב"ם מאכלות אסורות י')

הרמב"ם מגדיר את שיעור האיסור בדיני עורלה וכלאים, ואינו מזכיר שיש חילוק בין יין ובין הענבים. להיפך, הוא כותב בהלכה כב שהמשקים היוצאים מפירותיהם – אסורים כמו הפירות ולוקים על אכילתם. אם היה חילוק בשיעור החיוב, היה חובה על הרמב"ם להזכירו כאן בפירושו, ובפרט לאור מה שכותב בהלכה כד. אין לומר שהרמב"ם לא עסק בפרק הזה בכלל ביין, שהרי בהלכה כא הוא עוסק ביין, וכן בהלכה יג הוא עוסק בחבית יין טמונה, האם יש לחשוש לאיסור עורלה בה. לא מתקבל על הדעת שבמקום בו הרמב"ם מגדיר את האיסור, הרמב"ם לא יזכיר את ההבדל המהותי שקיים בשיעור החיוב. לפיכך, מוכרח שבכל האיסורים הללו השיעור הוא כזית, ולא רביעית.

יש לדייק היטב במה שכותב הרמב"ם בהלכה כב: "הטבל והחדש וההקדש וספיחי שביעית והכלאים והערלה משקין היוצאין מפירותיהן אסורים כמותן". נראה שיש בדברים אלו הסתכלות יסודית על יין ושמן, הקובעת שצריך לראות אותם כמשקים היוצאים מתוך הפרי, ולכן הם אסורים כמו הפרי. כלומר, המשקה אינו עומד בפני עצמו, אלא הוא אסור מכוח האיסור הטמון בפרי.

לעניות דעתי זהו היסוד להבנת שיעורי החיוב שמופיעים ברמב"ם. נשוב לתירוצם של המעשה ורקח וסיעתו (תירוצ' א). אחרונים אלו טענו שהכול תלוי בלשון התורה: במקום שהתורה אסרה אכילה – השיעור הוא כזית, ובמקום שאסרה שתייה – השיעור הוא רביעית. כמדומני, צריך לשכלל מעט דברים אלו. כאשר התורה אומרת לנו לשון אכילה,

משמעות הדברים שהדבר עצמו אסור באכילה, ומשום כך גם משקה היוצא ממנו או הנספח אליו אסור כמותו. אם הדבר עצמו שיעור איסורו הוא כזית, גם המשקה היוצא ממנו או הנספח אליו – שיעור החיוב בו יהיה זהה. כל מהות איסורו של המשקה הוא שיצא מתוך דבר אסור או נספח לו. משום כך, בכל המקומות שבהם אסור לאכול פרי או דבר אחר, גם אם נוצר ממנו משקה (יין עורלה), או שהוא הפך למשקה (חמץ שמחה אותו), שיעור החיוב בו יהיה כמו הדבר עצמו, דהיינו – שיעור כזית. לעומת זאת, אם התורה אסרה את שתיית המשקה במפורש, סימן שהמשקה עצמו הוא אסור, ואינו אסור בגלל איסור אכילת הדבר שממנו הוא בא.

כעת נדון בחריגים:

נזיר – בנזיר התורה אסרה באופן נפרד את אכילת הענבים ואת שתיית היין. הוא לוקה על כל אחד מהם בנפרד, ומכאן שהאיסור על היין אינו נובע מאיסור אכילת הענבים, אלא הוא איסור עצמי. לכן, שיעורו הוא כשיעור רביעית, שהוא שיעור השתייה המינימלי. העובדה שהתורה כתבה כאן לשון 'שתייה' מוכיחה שיש איסור עצמי על שתייה, ושיעור שתייה הוא רביעית.

סתם יינם – חכמים גזרו את האיסור על היין, שהוא משקה, ולכן שיעורו הוא רביעית.

ביאת מקדש – האיסור הוא על שתיית יין, או ליתר דיוק על עבודה לאחר שתיית יין, ולכן השיעור הקובע הוא רביעית, שהוא השיעור הקובע למשקה שיש לו איסור עצמאי.

מעשר שני – השותה יין מעשר שני הוא אחד מהדינים ממנו הקשו על תירוץ המעשה רוקח. הרי הוא מופיע בתורה בלשון אכילה, והשיעור להתחייב בו הוא רביעית. לאור דברינו אין כל קושי: לא הלשון בלבד קובעת, אלא תוכן האיסור אף הוא קובע. במעשר שני מחוץ לחומה ישנו איסור נפרד על אכילת דגן ושתיית יין, שכל אחד מהם נמנה כאיסור בפני עצמו (לא תעשה קמא וקמב), וכן כתב הרמב"ם: "ולוקה על כל אחד ואחד בפני עצמו" (מעשר שני ונטע רבעי ב, ה). משום כך, ביחס למעשר שני, שיעורו של יין יהיה רביעית, כי הוא איסור עצמאי שאינו נובע מאיסור שקיים בענבים. ביחס למשקים אחרים שיוצאים מפירות, השותה אותם מחוץ לחומה, שיעור החיוב יהיה כזית, וראה כיצד דקדק הרמב"ם בלשונו בהלכה זו: "כל האוכל כזית מעשר שני או ששתה ממנו רביעית יין חוץ לחומת ירושלים לוקה".

ביחס לאוכל, הרמב"ם כתב שהאדם אוכל ממעשר שני, בעוד שביחס ליינן כתב שהאדם שותה דווקא יין. שיעור רביעית הוא רק על שתיית יין, ולא על שתיית משקים אחרים, משום שאיסורם נובע מהאיסור לאכול את הפרי מהם יצאו, ולכן שיעורם יהיה כזית⁷.

התורה אומנם הביעה זאת בלשון איסור אכילה, אך הדבר נובע בגלל הציירוף של דגן, תירוש ויצהר, ואכילה היא לשון הכוללת את שלושתם.

נסכים – האיסור לשותות מהנסכים אינו איסור עצמאי, אלא הוא איסור אכילה מהקורבן. הוא איסור שנספח אליו, ולכן שיעורו הוא כשיעור חיוב אכילת הקורבן, דהיינו – כזית.

דם – דם נאמר בתורה כאיסור עצמאי לאכול דם. יש לתת את הדעת שהתורה אסרה אותו בלשון אכילה. סיבת הדבר היא שהדם נחשב לעניין האיסור כאוכל, כי דרך אכילתו בדרך כלל אינה באופן עצמאי, אלא ביחד עם הבשר. שתיית הדם בפני עצמו היא פעולה חריגה, ובדרך כלל הדם נאכל אגב המאכל, ולכן התורה מתייחסת אליו כאל אוכל, ולא כאל משקה. אומנם, בגלל התכונה שלו לענייני טומאה הוא נחשב כמשקה, אבל לעניין איסורים, כיון שדרך לאוכלו עם הבשר, נחשב כאוכל ושיעורו כזית⁸.

שבועה – יש לבחון היטב לאור דברינו את דברי הרמב"ם ביחס לשבועה. נעיין בדבריו במספר הלכות בעניין השבועה:

[א] מי שנשבע שלא יאכל היום כלום ואכל פחות מכזית פטור, שאין אכילה פחותה מכזית [...]

[ג] מי שנשבע שלא יאכל היום ושתה חייב ששתייה בכלל אכילה, לפיכך אם אבל ושתה אינו חייב אלא מלקות אחת אם היה מזיד או חטאת אחת אם היה שוגג.
[ד] נשבע שלא ישתה היום הרי זה מותר לאכול, שאין אכילה בכלל שתיה, וכמה ישתה ויהיה חייב ייראה לי שאינו חייב עד שישתה רביעית כשאר האיסורין.

(רמב"ם שבועות ד)

7. יש להסתפק ביחס ליתר האיסורים שלוקים עליהם במעשר שני, כמו אכילה בטומאה ובאנינות – בהם הרמב"ם בפרק ג אינו נוקט בשיעור לחיוב מלקות. ניתן לומר שיש בהם איסור עצמאי, ואם לא חילק בהם, משמע שהם כולם נמצאים תחת כותרת אחת. מנגד, הגיוני יותר לומר שראינו במעשר שני שייך הוא בעל עמידה עצמאית, ולכן דינו שווה הן לעניין המצווה והן לעניין החיוב במלקות לכל היבטי המצווה.

8. אולי יש לצרף לזה גם את העובדה שבפרשת באיסור דם (ויקרא יז, י-יב) מודגש הנימוק "כי נפש הבשר בדם היא" – דהיינו שהדם יסודו הוא נפש הבשר. אולי משום כך התורה מתייחסת אליו כחלק מהבשר, דהיינו כאוכל.

ביחס לשיעור החיוב של מי שנשבע שלא לשתות, הרמב"ם כותב בהלכה ד "ייראה לי", דבר המראה שיש מקום להתלבטות בעניין זה. יש לדייק שהרמב"ם הביא את שיעור השתייה המחייב דווקא בהלכה ד העוסקת במי שנשבע שלא ישתה, ולא בהלכה ג שגם בה הוא עוסק בשתייה, של מי שנשבע שלא יאכל. נראה לומר שבהלכה ג אם הוא נשבע שלא יאכל והוא שתה, הוא חייב על שתיית שיעור כזית, ולכן הרמב"ם לא כתב שם שיעור חיוב בשתייה. הדבר תואם את מה שקבענו לעיל – כי כל האיסור לשתות נובע מכך שאסור לו לאכול, ולכן השתייה אינה נאסרת בפני עצמה. לכן, שיעורה יהיה כזית, כמו ביחס לכל מי שנשבע שלא יאכל. אומנם, בהלכה ד, שהאדם נשבע שלא לשתות, הוא אסר על עצמו שתייה כאיסור נפרד ועצמאי. לכן, אומר הרמב"ם שנראה לו לפי הכלל שראינו בענייני איסורים, שבמקום שהשתייה נאסרת באיסור עצמאי שיעורה הוא רביעית, שגם כאן יש לנקוט שהשיעור שלה הוא רביעית. הדבר אומנם יוצר קושי מסוים, שהרי יוצא שאדם שנשבע שלא יאכל, יהיה חייב על שתיית כזית. אם נשבע שלא ישתה, יהיה חייב על שיעור רביעית. אך, אם אנו מקבילים את הדברים לעקרונות של איסורים הדבר מובנים, והוא שכותב הרמב"ם.

לאור הדברים הללו, ניתן גם לעמוד על נקודה נוספת שעלתה בדברי האחרונים, והוא הקישור ביחס לברכה אחרונה, שרואים שעל משקה חייבים על שיעור רביעית ועל אוכל – על שיעור כזית⁹. ברור, לאור דברינו, ששאלת הברכה היא שונה לחלוטין. שם הדבר תלוי מה האדם עושה: האם הוא אוכל או שותה. כשאדם אוכל – שיעור ההנאה המחייבת ברכה אחרונה, הוא כזית, וכשהוא שותה – הוא שיעור רביעית. זאת כיוון שהדבר אינו נובע מחיוב ברכה דווקא על פרי, אלא על כל מה שהוא אוכל. לכן, סיבת החיוב עומדת במשקה באופן עצמאי, והשיעור צריך להימדד בהתאם לשאלה – האם מדובר על משקה או על אוכל.

9. רמב"ם ברכות א, ב.